

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК НЕОБХІДНОГО ІНСТИТУТУ ДЕМОКРАТІЇ НА ПОЧАТКУ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПІСЛЯ 2014 РОКУ

PREREQUISITES AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY AS A NECESSARY INSTITUTE OF DEMOCRACY AT THE BEGINNING OF THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN STATE AND AFTER 2014

Тараненко М.М., к.ю.н.,

доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Ярош І.С., студент IV курсу факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті приділено увагу періоду розпаду Радянського Союзу і становлення незалежної Української держави, який спричинив перехід від тоталітарної системи влади до демократичної. Такий перехід уже давно мав відбутися, однак він цікавий із точки зору порівняння з періодом після 2014 року. Авторами порівняно роль громадянського суспільства у цих двох періодах, розкрито передумови розвитку громадянського суспільства, а також зазначено перспективи, які мало суспільство, закріпивши свої позиції.

Наводиться теза про те, що громадянське суспільство є необхідним інститутом демократії, завдяки якому відбувається становлення демократичних та національних цінностей. Воно здатне задавати напрям розвитку держави та заохочувати людей брати участь у житті країни.

Період розпаду СРСР став важливим у становленні громадянського суспільства в Україні. Різні неформальні організації отримали можливість заявити про себе і сформувати міцне громадянське суспільство вже в перші роки незалежності України. Водночас період після 2014 року характеризується демократичними перетвореннями та зростанням ролі громадських організацій, які поставили собі за мету провести реформи в Україні на демократичних основах.

У статті також наголошено на тому, що більшості суспільства потрібен каталізатор, який підвищить громадську активність, об'єднає навколо демократичних цінностей та ідеалів. У цьому разі відзначається особлива роль Народного Руху України на початку розбудови самостійної України. Саме Народний Рух України отримав можливість стати провідником громадянського суспільства у незалежній Україні, однак у 2014 році не існувало організації, яка була здатна об'єднати усе суспільство. З огляду на це авторами акцентовано увагу на недоліках громадянського суспільства, які виявила Революція Гідності.

На підставі цього у висновках зазначається, що після 2014 року сформувались нові перспективи розвитку громадянського суспільства як інституту демократії, але для цього необхідні активність суспільства та його самоорганізація.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, тоталітарна система управління, Народний Рух України, Українська держава.

The article draws attention to the period of the collapse of the Soviet Union and the formation of an independent Ukrainian state, which led to the transition from a totalitarian system of government to a democratic one. Such a transition should have taken place a long time ago, but it is interesting in terms of comparison with the period after 2014. The authors compare the role of civil society in these two periods, reveal the prerequisites for the development of civil society, as well as indicate the prospects that society had when it consolidated its position.

Civil society is a necessary institution of democracy, due to which the formation of democratic and national values takes place. It is able to set the direction of development of the state and encourage people to participate in the life of the country.

The period of the collapse of the USSR became important in the formation of civil society in Ukraine. Various informal organizations have had the opportunity to assert themselves and form a strong civil society in the first years of Ukraine's independence. At the same time, the period after 2014 is also characterized by democratic transformations and the growing role of civil society organizations, which have set themselves the goal of carrying out reforms in Ukraine based on democracy.

The article also emphasizes that the majority of society needs a catalyst that will increase public activity, unite around democratic values and ideals. In this case, the special role of the People's Movement of Ukraine at the beginning of the development of independent Ukraine is noted. It was the People's Movement of Ukraine that was given the opportunity to become the leader of civil society in independent Ukraine, but in 2014 there was no organization capable of uniting the whole society. In view of this, the authors focus on the shortcomings of civil society, which revealed the Revolution of Dignity.

Based on this, the conclusions state that after 2014, new prospects for the development of civil society as an institution of democracy were formed, but this requires the activity of society and its self-organization.

Key words: civil society, democracy, totalitarian system of government, People's Movement of Ukraine, Ukrainian state.

Постановка проблеми. Найвищим ступенем державного режиму є демократичний, становлення якого досягається у тривалій термін. З огляду на тривале перебування України під знаменами тоталітарної держави, а саме СРСР, Українська держава отримала незалежність у період боротьби тоталітарного і демократичного режимів, яка, зрештою, розвалила СРСР.

Ще під час перебування України у складі СРСР розпочався процес трансформації українського суспільства, тобто переходу від одного типу суспільства до іншого (в нашому випадку – від тоталітаризму до демократії) [1, с. 336]. Зміни торкнулися всіх сфер життя. Минуло досить часу для того, щоб оцінити події 30-річної давнини із зосередженням уваги на моментах демократичних перспектив розвитку громадянського суспільства того часу порівняно із сьогоднішнім. З точки зору сучасної історії

така оцінка є актуальною і навіть необхідною, адже досі науковці змушені говорити про перехід від тоталітарного режиму до демократичного, хоча такий перехід вже давно відбувся з точки зору теорії і часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільні рухи та державотворчі процеси 1980–1990-х років досліджувалися різними науковцями, такими як С. Бондаренко, В. Даниленко, О. Красівський, С. Кульчицький, С. Прийдун, А. Трач. Водночас серед дослідників помітний значний інтерес до подій, що відбувалися у 2013–2014 роках, а також до їхнього впливу на процеси в державі та суспільстві. Серед наукових праць із цієї тематики можна виділити роботи таких учених, як І. Грабовська, Г. Жекало, О. Зарічний, Ю. Мацієвський, І. Смирнова.

Однак, попри різноманітність наукових досліджень двох вищенаведених періодів, у науковій літературі практично від-

сутні порівняння цих періодів із точки зору передумов та демократичних перспектив розвитку суспільства й держави.

Мета статті полягає у дослідженні передумов та перспектив розвитку громадянського суспільства як необхідного інституту демократії на початку розбудови Української держави та після 2014 року.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечною є той факт, що тоталітарна модель управління негативно впливає на суспільну свідомість, обмежує суспільство у виборі шляхів його розвитку та створює почуття недовіри до будь-яких рухів та груп. Таке суспільство не здатне сформувати одразу і безповоротно демократичні цінності та ідеали. Водночас, як зазначає О. Скрипнюк, демократичні цінності відіграють як регулятивну, так і коригуючу функції. З одного боку, вони визначають (врегульовують) характер та специфіку взаємовідносин між державою і суспільством, а з іншого боку, виступають тим орієнтиром, у напрямку якого мають розвиватися суспільство й держава [2, с. 244].

Для того щоб суспільство виробило необхідні цінності, а в державі утвердився демократичний режим, у таких суспільстві та державі має з'явитися група, яка, проголосивши своїми цінностями свободу, демократію та державність, візьме на себе відповідальність за втілення демократичних ініціатив у життя, стане провідником і прикладом для народних мас та поступово і справедливо досягатиме власних цілей. Така група в перспективі задаватиме напрямок, у якому рухатиметься суспільство та розвиватиметься держава.

Період розпаду СРСР можна назвати часом широкомасштабних змін, а діяльність національно та демократично налаштованих груп яскраво висвітлює можливості суспільства своїми діями приблизити втілення ідей конституціоналізму та демократії. Кінець 80-х років ознаменувався проголошенням гласності і плюралізму, розпочалося повернення репресованих в Україну, утворювалися неформальні організації.

Дослідження В. Даниленка та М. Смольницької вказує на швидке зростання та різну спрямованість неформальних організацій (екологічна, правозахисна, діяльність із популяризації історії та культури), сфера впливу яких поступово виходила за рамки нечисленних зібрань, набуваючи дедалі більшого розголосу та розмаху. При цьому, попри пильний контроль із боку державних органів, активну профілактичну роботу органів КДБ, члени цих неформальних організацій використовували різноманітні заходи, що могли сколихнути населення, зокрема проводили мітинги та зібрання, відвідували засідання різноманітних об'єднань, порушуючи на них гострі питання сьогодення [3, с. 7–10].

Таким чином, наприкінці 1980-х років існувала перспектива побудови міцних організацій громадянського суспільства, які своєю активністю пробуджували людей, заохочували брати активну участь у житті держави. Стрімкий розвиток таких організацій створив перспективу того, що досить швидко більшість членів суспільства позбудеться страху перед системою. Це мало вплинуло на побудову демократичного режиму у державі, адже, як відомо, правосвідомість та активність суспільства є необхідними чинниками демократії.

Водночас, як зазначає С. Кульчицький, Комуністична партія на партконференції схвалила запропоновану М. Горбачовим ідею «повновладдя рад» і винесла її на позачергову сесію Верховної Ради СРСР (листопад-грудень 1988 року), яка затвердила конституційну реформу. За таких умов відбулися перші вільні вибори на з'їзд народних депутатів СРСР у 1989 році та до Верховних і місцевих рад союзних республік у 1990 році, які надали перевагу комуністам. Саме на це розраховували ті, хто санкціонував конституційну реформу. Однак виборці провалили багатьох ортодоксів і послали в парламенти чимало комуністів, налаштованих на реформи. У Галичині, яка

перебувала під компартійною диктатурою два, а не три покоління, комуністи програли вибори. Тут виник дивний феномен – антикомуністична радянська влада [4, с. 173].

Все це суперечило основним засадам діяльності Комуністичної партії, яка була не здатна втримати демократичні процеси, чим скористалися демократичні сили. Тоталітарна система дала тріщину, хоча для демократичних сил вона все ще намагалася створити загрозливі, незручні умови. Зокрема, проведене Й. Рисишем та Л. Литовченком дослідження свідчить про те, що «виборча кампанія 1989 року стимулювала розгортання демократичного руху, плюралістичної політичної системи, хоча свобода агітації ще була неповною, продовжувалась практика переслідують інакомислячих. Недосконалий виборчий закон, квоти від громадських організацій і компартії, контроль над виборчими комісіями на кожній дільниці дали змогу стати народними депутатами багатьом партійним керівникам України. Однак їх перемога вже не була такою односпайною, як раніше» [5, с. 106].

Багатьох опозиційних комуністам депутатів провели в органи влади неформальні організації, які почали множитися з кінця 80-х років. Неформальними їх назвали через те, що вони виникали без дозволу парткомів Комуністичної партії і КДБ. В Україні найпотужнішою неформальною організацією став Народний Рух України, з якого почалося формування громадянського суспільства [4, с. 173].

Вже події 1990 року засвідчили падіння тоталітарної системи управління по всій території України. Відбулося скасування однопартійної політичної системи, на провідну роль вийшла опозиція на чолі з членами Народного Руху України, який заручився підтримкою народу і змінив демократичними методами домогтися прийняття Декларації про державний суверенітет України, що стало новим поштовхом для суспільства позбутися страху перед системою. Як зазначає С. Бондаренко, «рухівці відіграли роль каталізаторів демократичних процесів досліджуваного періоду української історії, формуючи своєю радикальною позицією рішучість, впевненість і відданість ідеї демократичної, правової та самостійної України» [6, с. 83].

Таким чином, станом на 1989–1991 роки в Україні стрімко розвивались організації громадянського суспільства. Це пов'язано як із загальносоюзними тенденціями та послабленням тоталітарної системи, так із тим, що в суспільстві сформувалась опозиційна до комуністичної національно та демократично свідомо верхівка. Різноманітні неформальні організації стали основою для тогочасного громадянського суспільства, яке вбирало орієнтиром демократичні цінності. Це також привело до утворення масштабного та національно спрямованого за своєю ідеологією суспільно-політичного об'єднання – Народного Руху України, який у перспективі отримав роль головного провідника народу, здатного визначати напрям розвитку держави.

Як стверджує О. Зарічний, для держави тоталітарного режиму політично і юридично активна особистість – державницька проблема, що загрожує авторитарній владі. Більшість сучасних держав авторитарного типу прикривається декларуванням прав та свобод громадян, гуманістичною спрямованістю права, насправді ж відбувається домінування в публічній сфері державного центру. Водночас політична і правова активність особистості забезпечить її участь у політичному та правовому житті, дасть змогу зміцнити державність і забезпечити ефективність влади [7, с. 85–86].

В Україні у 2013–2014 роках відбулись революційні події, які збурили суспільство. Це сприяло підвищенню активності окремих громадян. Фактично виникла ситуація, коли вперше за тривалий час громадяни дійсно взяли участь у політичному та правовому житті держави. Захищаючи свої права, вони засвідчили прагнення до демократії.

Водночас Майдан 2014 року виявив основні недоліки громадянського суспільства, які існували до його початку.

Експерти передусім вказували на невіробленість технології взаємодії громадянського суспільства з політичним середовищем; відсутність стабільних структурних зв'язків між організаціями; відсутність перспективних програм трансформації суспільства; фактичну відсутність у складі громадянського суспільства такої важливої складової частини, як профспілки; брак серйозної роботи громадянського суспільства на зменшення розколу між Сходом і Заходом України; слабкий зв'язок громадських організацій із населенням та традиційну українську «хворобу трьох гетьманів», нездатність домовлятися [8].

Порівнюючи ситуацію, яка існувала в середовищі громадянського суспільства у 2013–2014 роках, зі станом суспільства у 1989–1991 роках, ми звертаємо увагу на те, що можливості, які мало громадянське суспільство на початку розбудови Української держави, не були використані. Тоді як у 1990 році неформальні організації широко взаємодіяли між собою, мали міцні зв'язки із суспільством, поширюючи швидко власні ідеї, громадські об'єднання у 2013 році були слабкими і не могли об'єднати суспільство, отже, перспективи їхнього розвитку були примарними. Водночас впливового суспільно-політичного об'єднання, яке було б рушійною силою, провідником суспільства, подібного до Народного Руху України, і якому б цілком довіряло суспільство, станом на 2013 рік не існувало.

Все це створювало несприятливу ситуацію для розвитку демократичних цінностей. Суспільству потрібен був каталізатор, який би активізував його діяльність та об'єднав навколо якоїсь ідеї. Таким каталізатором виступив Майдан 2014 року, створивши перспективу для розбудови інститутів громадянського суспільства та ефективного функціонування демократичного режиму.

Як зазначає Г. Жекало, з листопада 2013 року громадянське суспільство в Україні проявило свою здатність до мобілізації та консолідації. Масовий патріотизм і громадянська самоорганізація – основа розвитку громадянської участі у суспільно-політичному житті. При цьому спостерігається досить чітке поєднання патріотичної самоорганізації з практикою протесту. Громадянська активність, демонструючи свою гнучкість та мобільність, набула таких форм, як протестні рухи чи добровільні військові формування, волонтерство («Крила Фенікса», «Повернись живим», «Армія SOS», «Врятуй рідну країну», «Волонтерська сотня Україна – Світ» тощо), різноманітні громадські ініціативи, рухи, громадські платформи та організації [9, с. 16].

Політичні та державно-правові процеси останніх років дають можливість говорити про значний прогрес і стрімкий розвиток громадянського суспільства в Україні. Ціннісним ідеалом сьогодні і найбільш інтегруючим фактором суспільства стали національно-патріотичні ідеї, збереження державності, відстоювання територіальної цілісності та суверенності України [7, с. 88].

Фактично велика частина громадян почала ефективно використовувати задекларовані у законодавстві України

політичні та громадянські права й свободи. Така їхня активність дала змогу перетворити примарні перспективи розбудови громадянського суспільства та демократичної держави на цілком можливий розвиток подій. Водночас варто пам'ятати, що активності окремих громадян недостатньо для формування правосвідомого та демократичного суспільства, адже потрібно, щоби більшість його членів усвідомлювала значення тих демократичних цінностей, яких вони прагнуть, та не боялася їх захищати.

До того ж між громадськими організаціями почали налагоджуватися та вибудовуватися структурні зв'язки, що робить ефективнішими впровадження їх ініціатив та співпрацю з владою. Наприклад, у 2014 році громадянська платформа «Реанімаційний Пакет Реформ» об'єднувала провідні неурядові організації та експертів з усієї України та виконувала функції координаційного центру з розроблення та реалізації ключових реформ в Україні. Сьогодні, діючи як громадська спілка, «Реанімаційний Пакет Реформ» продовжує пропонувати державним органам напрями реформування України [10].

Водночас в Україні досі немає цілісного громадянського суспільства. Також відсутні тенденції утворення масштабного суспільно-політичного руху, який би визначав напрями подальшого розвитку України та мав значну підтримку у населення. Втім, перспективи розвитку громадянського суспільства як необхідного інституту демократії, які виникли у 2014 році, залишаються високими.

Висновки. Вважаємо, що процес розпаду СРСР яскраво доводить можливості суспільства в його прагненні до свободи, рівності та демократії. Сама активність окремих груп суспільства змусила комуністичну тоталітарну владу запровадити гласність, плюралізм, а потім провести хоч не дуже демократичні, але перші вільні в СРСР вибори.

Ця активність відображала боротьбу проти тоталітарної системи влади, за забезпечення основоположних прав і свобод, спонукала суспільство рухатися до демократичних цінностей. Це також стало передумовою розвитку громадянського суспільства в Україні як інституту демократичної держави. Крім того, на нашу думку, в новітній українській історії ще не було більш наполегливого, національно та демократично спрямованого об'єднання, ніж Народний Рух України у період свого становлення. Його члени не просто були захисниками і провідниками національного відродження України, але й в період 1990–1991 року здійснювали таку діяльність, завдяки якій відбувся розквіт української політичної та демократичної думки.

Враховуючи те, що можливості розвитку громадянського суспільства на початку розбудови Української держави не були використані, ми вважаємо, що після 2014 року сформувались нові передумови його функціонування. Як у 1989–1991 роки, тільки активне та правосвідоме суспільство здатне забезпечити безперервне функціонування демократичної, правової, самостійної Української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості дефініцій. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. 2014. Вип. 19. Ч. 1. С. 336–342.
2. Скрипнюк О. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.
3. Даниленко В., Смольницька М. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х років. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 4–22.
4. Кульчицький С. «Революція розпаду» 1991 року й наступні революційні спалахи в Україні: закономірності пострадянської динаміки українського суспільства. *Революція Гідності: на шляху до історії*: збірник наукових праць / відп ред. І. Пошивайло, Л. Онищенко. Київ: Національний музей Революції Гідності, 2020. С. 169–181.
5. Рісіч І., Литовченко Л. Вибори: від формалізму до демократизму (досвід України в 70–90-і роки ХХ ст.). *Вісник ТДТУ*. 1996. № 1. С. 101–111.
6. Бондаренко С. Роль Народного Руху України у національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: сучасний стан та перспективи розвитку. *Україна – Європа – Світ*. 2012. Вип. 9. С. 80–84.
7. Зарічний О. Участь громадськості у здійсненні публічної влади: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Львів, 2017. 229 с.
8. Майдан і громадянське суспільство – опитування експертів: круглий стіл. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва* (19 лютого 2014 року). URL: <https://dif.org.ua/article/maydan-i-gromadyanske-susplstvo-opituvannya-ekspertiv> (дата звернення: 29.11.2021).
9. Жекало Г. Активізація громадянського суспільства після Євромайдану: стан і тенденції змін. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2015. № 9. Т. 1. С. 5–19.
10. Про нас. *Реанімаційний Пакет Реформ*. URL: <https://rpr.org.ua/about-us> (дата звернення: 29.11.2021).